

ΟΙ ΘΡΑΚΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1922 ΣΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΕΒΡΟΥ ΚΑΙ ΚΑΒΑΛΑΣ

***

Θεοφάνη Μαλκίδη

***

1. Εισαγωγή

Η Μικρασιατική καταστροφή και η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα το 1922, αποτελεί μία μεγάλη τομή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Τόσο, για το μεγάλο τραύμα που επέφερε, για τη βίαιη αποκοπή των προσφύγων από τις εστίες τους και τη διακοπή της μακράιωνης παρουσίας πληθυσμών με αναμφισβήτητη προσφορά σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, όσο και για την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα που μπόλιασε με νέο δυναμικό τη χώρα. Από τη μία πλευρά οι μνήμες για την πατρίδα και οι αναζητήσεις του Ερυθρού Σταυρού για να βρεθεί ο αδελφός, η μάνα, η αδελφή, ο πατέρας, το παιδί και από την άλλη η ανάγκη για επιβίωση, προσφορά και νέα αρχή.

Η Σύμβαση της Ανταλλαγής μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, Σύμβαση η οποία προηγήθηκε της Συνθήκης της Λωζάννης θεωρήθηκε ως η μοναδική περίπτωση συμφωνίας ανταλλαγής πληθυσμών σε τόσο μεγάλο βαθμό.

Με τη Σύμβαση η οποία επικυρώθηκε από τη Συνθήκη της Λωζάννης η ελληνική Θράκη¹ αποτέλεσε μία περιοχή, στην οποία εγκα-

---

¹ Στο κείμενο χρησιμοποιείται ο όρος ελληνική Θράκη, για να αποδώσει το χώρο της ενιαίας Θράκης, που περικλείεται μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου, από τα δυτικά προς τα ανατολικά και μεταξύ Βουλγαρίας και Θρακικού πελάγους, από βόρεια προς νότια, η οποία παρέμεινε στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωσή της το 1920 από τον ελληνικό στρατό. Ο όρος ελληνική Θράκη αντιπαραβάλλεται με τον όρο «Δυτική Θράκη», ο οποίος εμφανίστηκε στις αρχές του 20ου αιώνα και συμπίπτει με την κατάρρευση της οθωμανικής κυριαρχίας και τη διχοτόμηση της ενιαίας Θράκης. Η αίσθηση της ενότητας κυριαρχούσε μέχρι εκείνη την περίοδο, εξάλλου η οθωμανική διοικητική δομή δεν προσδιορίζεται από τον ποταμό Έβρο, αφού το 1866 ήδη η επαρχία Κομοτηνής περιλαμβάνονταν μεταξύ άλλων στην Νομαρχία Αδριανούπολης. Οι διασυμμαχικές δυνάμεις κατοχής υπό την ηγεσία της Γαλλίας στο πλαίσιο των ζυμώσεων για την τύχη της, περιοχής από το 1918 και έπειτα, επιβάλλουν διεθνώς την ονομασία «Δυτική Θράκη», που είχαν παραλάβει από τους Οθωμανούς («*Τουρκική Δημοκρατία της Δυτικής Θράκης*»), ενώ η Ελλάδα αγνόησε το τίτλο και υιοθέτησε το όρο «Γενική Διοίκηση Θράκης», που διατηρήθηκε από την εποχή που η γενική διοίκηση έδρευε στην Αδριανούπολη, όπως και υιοθέ-

ταστάθηκαν πρόσφυγες από τη (ανατολική) Θράκη. Ειδικότερα ο νομός Έβρου λόγω εγγύτητας στις εστίες που εγκαταλείφθηκαν και της έντονης φήμης περί επιστροφής, αποτέλεσε τον χώρο όπου εγκαταστάθηκε η μάζα των προσφύγων. Μία άλλη περιοχή, ωστόσο έγινε και αυτή χώρος εγκατάστασης Θρακών προσφύγων του 1922 και αυτή ήταν ο νομός Καβάλας.

Η νέα αυτή κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα δημιούργησε πρόσθετα προβλήματα στην επαναστατική εξουσία του 1922-1923, τις δημοκρατικές και στρατιωτικές κυβερνήσεις που ακολούθησαν, οι οποίες προσπάθησαν να διαμορφώσουν εκείνες τις συνθήκες για την ομαλή εγκατάσταση και αποκατάσταση των χιλιάδων Ελλήνων προσφύγων στην περιοχή. Στο νομό Έβρου και στο νομό Καβάλας, οι αρμόδιες αρχές έδωσαν έναν μεγάλο αριθμό κατοικιών και κτημάτων για τη στέγαση των προσφύγων, σημαντικές ποσότητες σιτηρών για τη διατροφή τους, καθώς και ένα μεγάλο αριθμό ζώων για τις αγροτικές τους ανάγκες.

Σε συνεργασία με την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) η οποία αποτέλεσε το κεντρικό όργανο για την εγκατάσταση των προσφύγων, ο προσφυγικός πληθυσμός συνετέλεσε στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής της περιοχής, στη δημιουργία γε-

---

τησε και άλλους σχετικούς τίτλους (πχ. Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, Διεύθυνση Χωροφυλακής Θράκης). Ο όρος «Δυτική Θράκη» χρησιμοποιείται από την τουρκική επιστημονική και πολιτική πλευρά και έχει περάσει και στη διεθνή βιβλιογραφία, με το φορτισμένο περιεχόμενο το οποίο λειτούργησε ως προσμονή ότι το μικρότερο τμήμα της Θράκης όπου διαβίει «μια υπό ελληνική κατοχή «τουρκική μειονότητα», σύντομα θα απελευθερωθεί από την «μητέρα πατρίδα». Επίσης, ο όρος «Δυτική Θράκη», και γεωγραφικά εξεταζόμενος αποδεικνύεται εσφαλμένος διότι στο σύνολο της Θράκης, η ελληνική Θράκη καταλαμβάνει το νοτιοδυτικό τμήμα αυτής και όχι το δυτικό, ενώ για τους Βούλγαρους η ελληνική Θράκη είναι νότια. Ο Dalegre αναφέρει σχετικά ότι «...ελληνική Θράκη, αιγαιακή Θράκη, νότια Θράκη, δυτική Θράκη, η αναγκαιότητα ενός επιθετικού προσδιορισμού υποδεικνύει ότι η σημερινή ελληνική Θράκη, αποτελεί μόνον μέρος ενός ευρύτερου συνόλου που μοιράστηκε ανάμεσα σε τρία κράτη, τη Βουλγαρία, την Ελλάδα και την Τουρκία, μία όψη του ανατολικού ζητήματος που προκύπτει από το μοίρασμα των ευρωπαϊκών γαιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας». Βλ. Dalegre J., *La Thrace grecque- populations et territoire*, Paris, L' Harmatan, 1997. Επίσης Λιάπης Α., «Θράκη ή Δυτική Θράκη;», *Ενδοχώρα* τ. 24 (1993), σ. 24-25, Λιάπης, Α. «Ελληνοτουρκική φιλία. Προβλήματα – Προοπτικές», στο Αμπατζιάνης Χ., κ.ά. *Η ειρήνη στις σχέσεις Ελλάδος - Τουρκίας*, Κομοτηνή 1986, σ.25, Λιάπης Α., «Η εμφάνιση και διάδοση του πολιτικογεωγραφικού όρου Δυτική Θράκη», εφ. Κομοτηνής *Ο Παρατηρητής της Θράκης*, φ. 416/27.2.1992. Misiroglou Κ., *Lozan zafer mi hezimet mi?*, Istanbul 1971 σ. 45.

ωργικών συνεταιρισμών, στην πολιτική και κοινωνική δραστηριοποίηση, στη διαμόρφωση μίας νέας κοινωνικής δομής και κυρίως στην ανάδειξη μίας νέας πολιτιστικής πραγματικότητας. Ο πολιτισμός των προσφύγων, η μεγάλη κληρονομιά του Ελληνισμού της Θράκης και γενικότερα του Ελληνισμού της Ανατολής, ερχόταν να δώσει νέα πνοή.

2. Η προσφυγοποίηση του Ελληνισμού της ανατολικής Θράκης και η εγκατάσταση στη νέα πατρίδα.

Μετά την ελληνοτουρκική συμφωνία για την ανταλλαγή των πληθυσμών (Ιανουάριος 1923), τη συνθήκη της Λωζάννης (Ιούλιος 1923)² και μέχρι το Δεκέμβριο του 1924, το σύνολο των ατόμων που είχαν αλλάξει τόπο διαμονής ήταν 1.220.000 Έλληνες και 45.000 Αρμένιοι οι οποίοι είχαν έρθει στην Ελλάδα, 518.146 μουσουλμάνοι οι οποίοι έφυγαν στην Τουρκία και 92.000 Βούλγαροι στη Βουλγαρία.

² Ο Α. Πάλλης, με ενεργό συμμετοχή εκείνη την περίοδο στις ανταλλαγές των πληθυσμών αναφέρει τα εξής: «Υστερα ήλθε η Ελληνοτουρκική Σύμβαση που είχε ως αποτέλεσμα να αλλάξει πέρα για πέρα την εθνολογική σύνθεση όλων των χωρών που βρίσκονται τριγύρω από το Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα» Πάλλης Ι, Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων. Αθήνα 1925, σ.23. Επίσης αλλού σημειώνεται ότι «η συνθήκη της Λωζάννης εγκαινίασε νέα εποχή στο διεθνές δίκαιο, την υποχρεωτική μετανάστευση και ανταλλαγή των πληθυσμών. Χρησίμευσαν έτσι σαν σκεύη 300.000 άνθρωποι το πιο ζωντανό κομμάτι του Θρακικού Ελληνισμού που με την εκδίωξη και προσφυγοποίησή τους άνοιξαν το δρόμο στην τουρκοποίηση της ανατολικής Θράκης, ενώ άλλοι 900.000 μικρασιάτες πρόσφυγες επέτρεψαν με τον ξεριζωμό τους, τόσο την τουρκοποίηση της Δυτικής Μικρασίας, όσο βέβαια και την αξιοποίηση της Μοσούλης από τις μεγάλες δυνάμεις και την *TURKIS PETROLEUM*». Κηπουρός Χ. Η Θράκη θέλει αγώνα. Αθήνα: Γόρδιος 1994, σ.17. Ο πρόξενος των ΗΠΑ στη Σμύρνη Τζωρτζ Χόρτον (George Horton) θα τονίσει ότι «...την εποχή των συνδιασκέψεων στη Λωζάννη αλλά και μετά την ολοκλήρωσή της σε συμφωνία υποστήριξα δημοσίως ότι οι αμερικανικές αποστολές στο εξωτερικό έπρεπε να αντιδράσουν σ' αυτήν την άθλια συνθήκη...όσοι συμμετείχαν στη συνδιάσκεψη της Λωζάννης είχαν αποφασίσει να ενεργήσουν με γνώμονα την προστασία των πετρελαϊκών συμφερόντων τα οποία και πρωταγωνιστούσαν παρασηνιακά. Πρόθυμα δηλώνω και υποστηρίζω ότι οι εξελίξεις που κατέστησαν δυνατή την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης καθορίστηκαν από τα πετρελαϊκά συμφέροντα. Στον αγώνα δρόμου που έγινε για το ποιος θα εξασφάλιζε πρώτος την εύνοια της Τουρκίας, το νήμα κόπηκε από Αμερικανούς. Αντικείμενο όλων των διαπραγματεύσεων ήταν η Μοσούλη και το δικαίωμα για μια θέση στα πετρέλαια» Χόρτον Τ, Αναφορικά με την Τουρκία, Αθήνα 1992, σ. 240-242.

Από τους 1.220.000 Έλληνες πρόσφυγες, οι 107.607 εγκαταστάθηκαν στην ελληνική Θράκη, οι 638.254 στη Μακεδονία, οι 56.613 στα νησιά του Αιγαίου, οι 33.900 στη Κρήτη, οι 8.197 στην Ήπειρο και οι 377.297 στην Αττική και την Πελοπόννησο. Η Καβάλα το 1928 έχει 56,9% ποσοστό προσφύγων στο συνολικό πληθυσμό της³, στην ελληνική Θράκη οι τρεις μεγάλες πόλεις της (Ξάνθη, Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη) θα δεχθούν ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων, οι οποίοι το 1928 αποτελούν το μισό και πλέον των πληθυσμών τους, ενώ δεν πρέπει να λησμονείται ο τρόπος που δόθηκε τελικά στην Τουρκία η περιοχή του Καραγάτς- Ορεστιάδας⁴.

Ο Έρνεστ Χέμινγουεϊ, ανταποκριτής τότε στην περιοχή, γράφει τα εξής: *«Σε μια συνεχή, εξαντλητική πορεία, οι Χριστιανοί της Ανατολικής Θράκης έχουν κατακλύσει τους δρόμους που οδηγούν στη Μακεδονία. Μόνο από την Ανατολική Θράκη πρέπει να απομακρυνθούν 250.000 χριστιανοί πρόσφυγες. Η μεγαλύτερη ομάδα διαβαίνει του ποταμού Έβρο (Μαρίτσα) από την Αδριανούπολη και είναι μήκους 20 μιλίων. Είκοσι μίλια αραμπάδες, που τους σέρνουν αγελάδες και βόδια με λασπωμένα πόδια, ενώ δίπλα τους βαδίζουν εξαντλημένοι άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Εγκατέλειψαν όλοι τα σπίτια τους, τα*

³ Kayser B. *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 1968, σ.33.

⁴ Ο Ισμέτ Ινονού γνωρίζοντας την αποφασιστικότητα των Ελλήνων στρατιωτικών που είχαν δημιουργήσει την Επαναστατική Επιτροπή και τη θέλησή τους να περάσουν το ποταμό Έβρο με την ομώνυμη στρατιά, δήλωσε ότι δεν επέμενε στη διάλυση του στόλου, ούτε απαιτούσε δημοψήφισμα στη Δυτική Θράκη, ούτε κατάληψη του Διδυμοτείχου. Επίσης δήλωσε ότι η τουρκική κυβέρνηση παραιτείται από την αξίωση να λάβει πολεμική αποζημίωση και ζητούσε μόνο να της παραχωρηθεί το Καραγάτς (από το 1920 είχε μετονομαστεί σε Ορεστιάδα) με τα προάστιά του. *«Ο Βενιζέλος επρότεινε όπως χάριν της ειρήνης παραχωρήσωμεν εις την Τουρκία το μεταξύ των ποταμών Άρδα και Μαρίτσα τρίγωνον μετά της πόλεως του Καραγατς. Την πρότασιν ταύτην εξήτησεν, όπως την υποβάλλωσιν εις την Διάσκεψιν οι Βρετανοί και τούτο, όπως αυτή περιβαλλομένη με το κύρος της Βρετανικής διπλωματίας εξαναγκάση εις αποδοχήν και τους άλλους Συμμάχους και ούτω εκμαιευθή υπέρ της Ελλάδος η ευμένεια των συμμάχων εν περιπτώση τουρκικής αρνήσεως»* Γενικό Επιτελείο Στρατού. *Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού. Επιχειρήσεις εις Θράκην. (1919-1923)* Αθήνα 1969, σ.159.

Ο Βενιζέλος στις θέσεις της κεμαλικής ηγεσίας για το Καραγάτς θα πει ότι η ελληνική κυβέρνηση δέχεται τις τουρκικές προτάσεις και έτσι η περιοχή, το Καραγάτς, και τα χωριά Μπόσνα (Βύσσα) και Δεμιρδέσι (Σιδηροχώρι) δόθηκαν στην Τουρκία. Δημητρακόπουλου Η. *Τα χερσαία σύνορα της Ελλάδος*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 1991, σ.106.

χωριά και τα χωράφια τους και προστέθηκαν στο ποτάμι των προσφύγων μόλις έμαθαν ότι έρχονται οι Τούρκοι. Πρόκειται για πορεία προς το άγνωστο σιωπηλών ανθρώπων....»⁵.

Ο Κ. Γεραγάς, αναπληρωτής γενικός διοικητής Θράκης, περιγράφει ως εξής την τραγική πορεία ξεριζωμού:

«Επί πολλές ημέρας η αμαξιτή οδός Αρκαδιουπόλεως και πολύ πέραν αυτής μέχρι το Κάραγατς εκαλύπτετο υπό συνεχούς σειράς αραμπάδων, εκ των οποίων έκαστος κατά κανόνα μετέφερεν ανά μίαν οικογένειαν μετά των κινητών της. Την τραγικήν σιωπήν ετάρασεν ο ιδιόρρυθμος ήχος των ριζόντων τροχών των οχημάτων....»⁶.

Ο Αδριανουπολίτης Α. Γερμίδης γράφει χαρακτηριστικά ότι «επί 15 ημέρες φάλαγγες ατελείωτες διέσχίζαν τους δρόμους της Θράκης»⁷.

Πολλοί Θρακιώτες χάθηκαν από τις αρρώστιες και κακουχίες στο δρόμο⁸, «...έλαβον χώραν και τοκετοί καθ' οδόν και θάνατοι με απλοποιημένας στιγμιαίας κηδείας....»⁹.

Ο ανατολικοθρακιώτης εκπαιδευτικός Α. Παπαευγενίου αναφέρει «ποιος θα λησμονήσει το ρεύμα εκείνο των ατυχών Θρακών... ποιος θα λησμονήσει την αποφράδα εκείνην ημέραν, καθ' ήν με δάκρυα και με λυγμούς κατελείπομεν τον οίκον μας... ποιος θα λησμονήσει τον πόνον, τον οποίον ησθανόμεθα όταν εξερχόμεθα του χωρίου μας και εφθάνομεν εις την καμπήν εκείνην, αφ' ης εξηφανίζετο πλέον τούτο από των οφθαλμών μας...»¹⁰.

Ο υπάλληλος της ΕΑΠ Ν. Παπαδόπουλος, πρόσφυγας και ο ίδιος από τη Χηλή του Εύξεινου Πόντου, υπογράμμισε σε έκθεσή του:

«Ήτο Οκτώβριος του 1922 όταν κύματα ανθρώπινης δυστυχίας εγκατέλειπον διά παντός την γενέτειρά των και κατέφθανον πεζή εις Ε-

⁵ Χεμινγκουέι Ε. Στα δύσκολα χρόνια. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής χ.χ, σ.45. Επίσης βλ. Αθανασιάδης Τ. Μικρά Ασία 1919 – 1922, τ. Β, Αθήνα: Απογευματινή 2002, σ.109.

⁶ Γερμίδης Α. Η απελευθέρωσις της Ανατολικής Θράκης τον Ιούλιον του 1920 και η δραματική εγκατάλειψις της τον Οκτώβριον του 1922: Γραμμένη για τα 50χρονα από το χαλασμό του 1922. Β' έκδοσις. Θεσσαλονίκη: Θρακική Εστία, 1985, σ. 78.

⁷ Γερμίδης Α. οπ. π. σ.36.

⁸ Ζαφείρης Χ. Μνήμησ Οδοιπορία. Ανατολική Θράκη. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2008, σ.105.

⁹ Γεραγά Κ. Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922. Αθήνα 1925, σ. 79

¹⁰ Παπαευγενίου Α. Η ελληνική εκκλησία εν Θράκη. Τούρκοι – Βούλγαροι. Θεσσαλονίκη 1926, σ. 36 και στο παράρτημα του Γ' τόμου των Θρακικών (1931).

λευθέραν Ελληνικήν γην δια ν' αποφύγουν την εξόντωσή των. Πεινώντες και διψώντες, άυπνοι και άστεγοι, παρουσιάζουν θέαμα απληλπισμένης ανθρωποπλημμύρας προσπαθούσης ν' απαλλαγή από τα βάσανα. Η Δυτική Θράκη λόγω της θέσεως ην κατέχει απετέλεσε κατά την εκκένωσιν της Μ. Ασίας και ιδίως της Ανατολ. Θράκης τον πρώτον σταθμόν εις ον συνεκεντρώθει μέγας αριθμός προσφύγων, η απορρόφησης του οποίου εις μόνιμον εγκατάστασιν απέβαινε τελείως αδύνατος. Η κατά μεγαλύτεραν αναλογίαν συσσωρεύσεις των προσφύγων εις Θράκην πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι ωφείλετο εις την κατά την εποχήν εκείνην κρατούσαν μεταξύ των προσφύγων αντίληψιν ότι η επάνοδος των και πάλιν εις τας εστίας των θα ήτο προσεχής»¹¹.

Ειδικότερα στο νομό Έβρου, όπου εγκαταστάθηκε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της ανατολικής Θράκης, το ποσοστό των προσφύγων είναι το 1928 το 39%. Ο πληθυσμός της Αλεξανδρούπολης το 1928 ήταν 14.019 από τους οποίους 8.262 ήταν πρόσφυγες (ποσοστό 58,9%¹², ο πληθυσμός της Νέας Ορεστιάδας ήταν 100% προσφυγικός, ενώ στο νομό Καβάλας το ποσοστό των προσφύγων στο συνολικό πληθυσμό (1928) ήταν 62,6%¹³.

Με την εγκατάσταση των προσφύγων προέκυψε το μεγάλο ζήτημα των περιουσιών τους, όπου επικεντρώθηκε για πολλά χρόνια η δράση των προσφυγικών συλλόγων και ομοσπονδιών, καθώς και οι συζητήσεις στην πρώτη γενιά προσφύγων, αφού ένα μέρος της δραστηριότητάς τους σχετιζόταν με την απόδοση των περιουσιών τους. Έτσι το 1922-1923 ήταν επείγουσα η λύση το προσφυγικού προβλήματος, το οποίο γινόταν πιο πιεστικό και από την άθλια οικονομική κατάσταση του κράτους. Η επαναστατική κυβέρνηση του Πλαστήρα το 1923 με απόφασή της (3473/14-2-1923) απαλλοτρίωσε όλα τα μεγάλα κτήματα (τσιφλίκια), δημόσια, ιδιωτικά, εκκλησιαστικά, για την αποκατάσταση των προσφύγων, ενώ οι υπηρεσίες εποικισμού

¹¹ Παπαδόπουλος Ν. υπάλληλος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων και Τμήματος Στατιστικής Διεύθυνσης Εποικισμού Θράκης στο Τερζής Αντώνης, *Άληστες μνήμης. Χηλίτες*, Αλεξανδρούπολη 1997, σ.54.

¹² Στην Κομοτηνή από τα 31.551 άτομα που κατοικούσαν σ' αυτήν, οι 10.745 ήταν πρόσφυγες (34,0%) και στην Ξάνθη οι 14.820 ήταν πρόσφυγες (46,8%) από συνολικό πληθυσμό 35.912 ατόμων. 70. Λιβιεράτος Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, Αθήνα 1985, σ. 26.

¹³ *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδας*, 1931, σ.30.

είχαν στη διάθεσή τους και τα βουλγαρικά αγροκτήματα τα οποία περιήλθαν στο ελληνικό κράτος με τη συνθήκη του Neuilly (Νευίλι-1919) και με τη συμφωνία Καφαντάρη-Μολόφ (Μολόφ) το 1924¹⁴.

Έτσι, όπως γράφει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, «το μεγαλύτερο κοινωνικοοικονομικό ζήτημα που αντιμετώπισε το κράτος από της συστάσεως του είναι αναμφισβητήτως το της εγκαταστάσεως των προσφύγων μετά την Μικρασιατική Καταστροφή»¹⁵.

Οι πρόσφυγες από την ανατολική Θράκη θα αναζητήσουν στέγη στο νομό Έβρου, ο οποίος ήταν ο πιο εγγύς στην πατρίδα, ενώ επιλέχθηκε και ο νομός Καβάλας ως μία περιοχή όπου υπήρχαν οι εκτάσεις, λόγω της αναχώρησης των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων.

Στο νομό Έβρου οι πρόσφυγες από την ανατολική Θράκη εγκαταστάθηκαν στους εξής οικισμούς που υπήρχαν ή δημιουργήθηκαν μετά το 1922. Αρκετοί από αυτούς έχουν το επίθετο νέο, νέα, νέοι. Κάποιοι από αυτούς τους οικισμούς εγκαταλείφθηκαν στη συνέχεια για λόγους που σχετίζονται σχεδόν όλοι με τον εμφύλιο πόλεμο.

Αλεξανδρούπολη, Άνθεια, Απαλός, Αμφιτρίτη, Αγνάντια, Αρίστεινο, Άβαντας, Φέρες, Κήποι, Γεμιστή, Πέπλος, Βρυσούλα, Λευκίμμη, Τυχερό, Φυλακτό, Κορνοφωλιά, Σουφλί, Θυμαριά, Μάνδρα, Λάβαρα, Αμόριο, Ψαθάδες, Διδυμότειχο, Ευγενικό, Πύθιο, Σοφικό, Θούριο, Λαγός, Λάδη, Καβύλη, Στέρνα, Βύσσα, Ρίζια, Ορεστιάδα, Καστανιές, Δίκαια.

Στο νομό Καβάλας οι οικισμοί όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες από την ανατολική Θράκη είναι οι εξής:

Γέροντας, Γραβούνα, Διαλεκτό, Ερατεινό, Ζαρκαδιά, Ξεριάς, Λιθοχώρι, Παράδεισος, Πέρνη, Πετροπηγή, Ποντολίβαδο- Νέα Κώμη, Χρυσούπολη, Χρυσοχώρι, Πολύσυλο, Παλιά Καβάλα, Φίλιπποι, Κρουονέρι, Ζυγός, Ελευθερούπολη, Ελευθεροχώρι, Μουσθένη, Περάμος, Ελευθερές, Ελαιοχώρι, Ηρακλείτσα, Ορφάνι.

Έτσι, και στον Έβρο και στο νομό Καβάλας «το προσφυγικό ζήτημα υπήρξε, ως αναγνωρίζεται υπό πάντων, ο άξων περί τον οποίο στρέφεται... ολόκληρος η ελληνική ζωή»¹⁶.

¹⁴ Γουδελής Σ., *Σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στην ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή 1992, σ.20.

¹⁵ Πρόλογος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στο βιβλίο του Μ. Ι. Νοταρά, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήναι 1934, σ. ε'.

¹⁶ Αιγίδου Α. *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες*. Αθήνα 1934, σ.3.

3. Η κρατική παρέμβαση σε μία μεταβαλλόμενη κοινωνία. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων

Την εποχή αυτή θα δημιουργηθεί και μια διεθνής κίνηση βοήθειας και περίθαλψης των προσφύγων με πιο χαρακτηριστικό και έντονο τον «αμερικανικόν αλτρουισμόν που εξεδηλώθη υπέρ της Ελλάδος εις όλην αυτού τη θαυμασίαν έκτασιν», με οργανώσεις όπως η American Near East Relief¹⁷ με πρόεδρο τον Χένρυ Μοργκεντάου (Henry Morgenthau)- μετέπειτα πρόεδρος και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων- ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, η «American Friends of Greece», η «American Bible Society», η «Save the Children Fund», η «All British Appeal» οι οποίες συνετέλεσαν σημαντικότερα στο μεγάλο ζήτημα της αποκατάστασης.

Η απουσία υλικοτεχνικής υποδομής και οι οικονομικές δυσχέρειες οδήγησαν στην απόφαση της ίδρυσης αρχικώς του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων¹⁸ και του Αυτόνομου Οργανισμού Προσφυγικής Αποκατάστασης και στη συνέχεια της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε. Α. Π.)¹⁹. Στην Καβάλα τα πρώτα προγράμματα υλοποιήθηκαν το 1923 από το Ταμείο Περιθάλψεως Προ-

¹⁷ Η American Near East Relief (Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής), ήταν μία μεγάλη φιλανθρωπική οργάνωση η οποία ιδρύθηκε στις ΗΠΑ το 1919 με σκοπό την περίθαλψη των ορφανών παιδιών του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου στις χώρες της Μέσης Ανατολής. Αρχικώς αποτελούσε τμήμα του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, αλλά έπειτα αποσπάστηκε και αποτέλεσε ιδιαίτερη οργάνωση. Η δράση της επεκτεινόταν έως τη Ρωσία και περιελάμβαναν όλα τα Βαλκανικά κράτη και την Τουρκία, ενώ η χρηματοδότησή της στηριζόταν κυρίως σε εράνους που διενεργούνταν στις ΗΠΑ. Την περίοδο 1919-1930 ίδρυσε πολλά ορφανοτροφεία, όπου φιλοξενήθηκαν 115.000 παιδιά Ελλήνων, Αρμενίων και Ρώσων. Τα μεγαλύτερα ορφανοτροφεία ήταν της Αλεξανδρούπολης του Καυκάσου (16.000 παιδιά), της Σύρου (3.500) και της Αθήνας (2.000). Σημειώνεται επίσης ότι μετά τη μικρασιατική καταστροφή συγκεντρώθηκαν περίπου 15.000 Πόντιοι πρόσφυγες στην Κωνσταντινούπολη και περιμένοντας τη μεταφορά τους στην Ελλάδα, έζησαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα σε παραπήγματα στον Άγιο Στέφανο και στο στρατόπεδο Σελιμιέ στο Σκούταρι. Οι κακουχίες αλλά και η έλλειψη στοιχειωδών μέσων διαβίωσης οδήγησε στην αύξηση της θνησιμότητας ανάμεσά τους, που την περίοδο 1921- 1923 έφτασε, μόνο στο στρατόπεδο Σελιμιέ, στους 50-60 νεκρούς ημερησίως. Οι συστηματικές προσπάθειες των μελών της American Near East Relief με την καθοδήγηση του γιατρού Wilfred M. Post είχαν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των θανάτων σε 20 την ημέρα. Στην Ελλάδα η Οργάνωση ίδρυσε σχολή τυφλών και σχολή κωφαλάλων. Τσομίδης Σ., *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού ελληνισμού*, τ.8^{ος} 192-193.

¹⁸ Morgenthau H. *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, Αθήνα: Τροχαλία 1994, σ. 121 κ.ε.

¹⁹ Νοταρά Μ., *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*. Αθήνα 1934.

σφύγων μέσω του τοπικού συμβουλίου προνοίας και στεγάσεως προσφύγων.

Η δημιουργία της Ε.Α.Π. , καθώς και το πρόγραμμα αποκατάστασης ενσωματωμένο σε δύο έγγραφα, το ένα με τον τίτλο «Πρωτόκολλο» και το άλλο «Οργανικό Καταστατικό», εγκρίθηκε από το Συμβούλιο της Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.) και υπογράφηκε από τον εκπρόσωπο της Ελλάδας στον διεθνή οργανισμό (Γενεύη 29 Σεπτεμβρίου 1923).

Στο καταστατικό της Ε. Α. Π. οριζόταν ότι ιδρυόταν ως ελληνικό νομικό πρόσωπο με ειδικό προνόμιο μη εξαρτώμενο από οποιαδήποτε εκτελεστική ή διοικητική αρχή και ότι θα έχαιρε πλήρους αυτονομίας στην εκτέλεση των καθηκόντων του. Τα εδάφη στα οποία θα εκτελούνταν τα διάφορα έργα - είτε με κρατικά χρήματα είτε από έσοδα της Επιτροπής- θα εκχωρούνταν από την ελληνική κυβέρνηση. Στο καταστατικό αναφερόταν επίσης ότι αποστολή της Ε. Α. Π. θα ήταν η κατάρτιση και εφαρμογή ενός μακροπρόθεσμου προγράμματος «για την προσφορά παραγωγικής εργασίας στους πρόσφυγες», ενώ τα εισοδήματα από τα κεφάλαια της Ε.Α.Π. απαγορευόταν να δαπανηθούν «δια την ανακούφισιν δυστυχίας ή δι' άλλους φιλανθρωπικούς σκοπούς, μη συνδυαζομένους με την εις παραγωγικά έργα αποκατάστασιν των συντρεχομένων προσώπων. Πάσα συνδρομή διδομένη υπ' αυτής θα δίδεται υπό όρους προβλέποντας τελικήν απόδοσιν»²⁰.

Η Ε.Α.Π. είχε ως σκοπό και τη διευθέτηση του προσφυγικού εμποικισμού, ο οποίος σύμφωνα τον ύπατο αρμοστή της Κ.τ.Ε. για τους Ρώσους πρόσφυγες στην Κωνσταντινούπολη Frederic Nansen ήταν πιο σημαντικός ακόμη και από τον επισιτισμό τους. Στην τετραμελή διοίκηση της Ε. Α. Π. συμμετείχαν ως μέλη Έλληνες και ξένοι εκπρόσωποι από την ελληνική κυβέρνηση και την Κ. τ. Ε. Το ελληνικό δημόσιο παραχώρησε στην Ε.Α.Π. εκτάσεις 5.000.000 στρεμμάτων αξίας 13.000.000 λιρών Αγγλίας για την υλοποίηση του έργου της αποκατάστασης και προχώρησε στην παροχή και άλλων πόρων (ζώα, εργαλεία κλπ.) σε μια προσπάθεια αναζωογόνησης της αγροτικής παραγωγής, σε συνδυασμό με τη διαχείριση ενός διεθνούς δανείου

²⁰ Δρίτσα Δ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο Βερέμης Θ.- Γουλιμή Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Οικονομία- Κοινωνία- Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1989, σ.29-70.

ύψους 12.300.000 λιρών Αγγλίας, το οποίο συνάφθηκε ύστερα από χρονοβόρες διαπραγματεύσεις και με δυσμενείς για την Ελλάδα όρους.

Όταν η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε το πρώτο δάνειο για την κάλυψη των αναγκών των προσφύγων, ως πρώτος όρος τέθηκε η δημιουργία της επιτροπής που θα διαχειριζόταν το δάνειο, ενώ ο δεύτερος όρος ήταν ότι απαραίτητα και αποκλειστικά πρόεδρος της επιτροπής έπρεπε να είναι πολίτης των Η.Π.Α. Ο τόκος του πρώτου δανείου αφορούσε 12 εκατομμύρια στερλίνες με τόκο 7% και από την Ε.Α.Π. έγινε γνωστό ότι *«έδει τα εις την διάθεσίν της κεφάλαια να χρησιμοποιηθούν κατά τρόπον, ώστε να αποδοθούν άμεσα αποτελέσματα εις το εγγύς μέλλον»*²¹.

Το 1927 συνάφθηκε το δεύτερο δάνειο για την προσφυγική αποκατάσταση ύψους 7.500.000 Λιρών Αγγλίας με καθαρό ποσοστό 86, πραγματικό επιτόκιο 7,05% και καθαρή απόδοση 6.500.000 αγγλικές λίρες, ενώ τον ίδιο χρόνο συνάφθηκε δάνειο με τις Η. Π. Α. ύψους 6.000.000 λιρών Αγγλίας, από τις οποίες όμως μόνο οι 500.000 καταβλήθηκαν απευθείας στην Ε. Α. Π. Παράλληλα, το ελληνικό κράτος μεταξύ των ετών 1923-1928 εξέδωσε έξι δάνεια υπέρ των προσφύγων ύψους 10.500.000 αγγλικών λιρών με ευνοϊκούς όρους αποπληρωμής. Από αυτά τα δάνεια καλύφθηκε το πρόγραμμα στέγασης των προσφύγων καθώς και μία σειρά άλλων δανείων/δαπανών που χορηγήθηκαν στους πρόσφυγες απευθείας. Σε διάστημα δύο μόλις ετών θα ιδρυθούν στη Μακεδονία και τη Θράκη 1.380 συνολικά συνοικισμοί, εξοπλισμένοι με τα βασικά εφόδια σε οικοδομικά υλικά, αγροτικά εργαλεία, μηχανικά όργανα και ζώα, που χρειάστηκε να διακομιστούν από μακρινές αποστάσεις και μέσα από ένα περιορισμένο και κατεστραμμένο δίκτυο μεταφορών. Στις εκθέσεις της Ε. Α.Π. γίνεται τακτικά ειδική αναφορά, για την πορεία και τα προβλήματα της προσφυγικής αποκατάστασης στους νομούς Έβρου και Καβάλας, γεγονός που μαρτυρεί την ιδιαιτερότητα του θέματος στην περιοχή. Αυτό ακριβώς είχαν υπόψη οι παράγοντες της Ε.Α.Π. προκειμένου να αναπτύξουν τις δραστηριότητές τους κατά τρόπο που να καλύπτει τις ανάγκες της προσφυγικής αποκατάστασης χωρίς να βλάπτει τις ανάγκες των γηγενών και χωρίς να παραβιάζει παράλληλα το νομικό καθεστώς των μουσουλμάνων. Έτσι, έως το 1930 που

²¹ Ψυρούκης Ν., *Ο φασισμός και η 4η Αυγούστου*, Αθήνα 1977, σ.33.

διαλύθηκε η ΕΑΠ, είχε συμβάλει στη δόμηση περίπου 27.000 κατοικιών σε 243 νέους συνοικισμούς στη Θράκη και η πλειοψηφία των προσφύγων είχε εγκατασταθεί σε νεόδμητα σπίτια²².

Για το χτίσιμο των αγροτικών σπιτιών η αρμόδια υπηρεσία χορήγησε σε κάθε πρόσφυγα-οικογενειάρχη τα απαραίτητα οικοδομικά υλικά, ένα άλογο και ένα κάρο για τη μεταφορά τους και χρήματα για τους εργάτες και τεχνίτες. Με το σύστημα αυτό η Ε. Α. Π., κέρδισε πολύ χρόνο, γιατί χτίστηκαν γρήγορα τα σπίτια των προσφύγων, αλλά και χρήματα, γιατί περιορίστηκαν οι μεσάζοντες, αφού αυτές οι οικίες κάλυπταν το μισό περίπου του κόστους παρόμοιων κατοικιών που χτίστηκαν από εταιρείες. Οι δαπάνες της Ε.Α.Π. για εποικιστικές ανάγκες αγροτών προσφύγων στο διάστημα μέχρι το 1929 έφθασαν στο 21,83% του συνόλου των δαπανών όλης της χώρας²³, ενώ η δαπάνη που αναλογούσε σε κάθε οικογένεια υπολογίζεται γύρω στις 41.315 δρχ.²⁴. Η δαπάνη της αστικής αποκατάστασης, στο ίδιο διάστημα έφτασε στα 203.115.756 δρχ.²⁵.

Στην Καβάλα διατέθηκαν συνολικά 1975 σπίτια, τεμένη και ιδρύματα των ανταλλάξιμων για την εγκατάσταση των προσφύγων²⁶ και η τραγική κατάσταση των προσφύγων τονιζόταν σε ομιλίες προσφύγων αντιπροσώπων στο παμπροσφυγικό συνέδριο του 1925 και του Υπουργού Προνοίας Μισυρλόγλου.

Η Θράκη και η Μακεδονία ήταν οι περιοχές όπου κατεξοχήν δραστηριοποιήθηκε η Ε.Α.Π. Παρά το γεγονός ότι η αγροτική αποκατάσταση προχωρούσε ταχύτερα και υποστηριζόταν περισσότερο από την αστική, η χάραξη των συνοικισμών καθυστερούσε, διότι έπρεπε να γίνει η εκλογή του χώρου και να εξασφαλιστούν τα υλικά και η μεταφορά τους. Επιπλέον η Ε.Α.Π., έπρεπε να χορηγήσει δάνεια και να προμηθεύσει τους πρόσφυγες με εφόδια. Επειδή ήταν αδύνατον από τις πρώτες ημέρες να εξασφαλισθεί η επικοινωνία με τις ορεινές περιοχές όπου προωθήθηκαν πρόσφυγες, αυτοί σύντομα, μαστιζό-

²² Μαλκίδης Θ., *Προσαρμογή και συγκρότηση της αγροτικής κοινωνίας στο ελλαδικό κράτος*, Αθήνα: Γόρδιος 2001, σ.25.

²³ Βλ. Νοταράς Μ., *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, σ.43.

²⁴ Στη Μακεδονία η δαπάνη, κατά οικογένεια, ανέρχεται σε 60.263 δρχ., ενώ στην υπόλοιπη χώρα σε 57.810. Βλ. Νοταράς Μ., *ό.π.*

²⁵ Ε. Α. Π'Εκθεση 27η, 12.

²⁶ Λυκουρίνος Κ. «Καβάλα 1922-1930. Η στέγαση των προσφύγων και οι προσφυγικοί συνοικισμοί, *Μνήμη*, τ. 3, Μάιος 2010, σ.1, σ.12.

μενοι από τις ασθένειες, την έλλειψη τροφίμων και εργασίας, εγκατέλειψαν τα ορεινά και κατέφυγαν στις πόλεις. Εξάλλου η εποίκιση των ορεινών περιοχών δεν ήταν δυνατό να γίνει μόνο με την παραχώρηση λίγων στρεμμάτων γης, κατοικίας και γεωργικών εφοδίων, όπως έγινε με τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στις πεδιάδες. Η γη ήταν μεγάλη, αλλά άγονη και φτωχή σε απόδοση. Εξάλλου επικρατούσε η άποψη ότι η επιστροφή ήταν ζήτημα χρόνου. Έτσι συσσωρεύτηκε μεγάλος αριθμός προσφύγων στο νομό Έβρου, με την ελπίδα της επιστροφής. Αυτή ήταν η αιτία που τα δύο πρώτα χρόνια οι πρόσφυγες δεν ασχολήθηκαν με τη γη. Άλλος σημαντικός παράγοντας απραξίας ήταν ο χαρακτήρας της διανομής της γης. Ορισμένοι πρόσφυγες καλλιέργησαν τα χωράφια, άλλοι όμως δεν εργάζονταν πριν αποκτήσουν τίτλους ιδιοκτησίας.

Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του Ν.Κ. Λάιου, υπαλλήλου του εποικισμού, ο οποίος στα 1927 έγραφε για το θέμα των Θρακών προσφύγων: *“Ο χωρικός Θραξ, ποιμήν ή γεωργός, είναι άνθρωπος ήρεμος και λογικός, βραδύς και σοβαρός με συνήθειας απλές και κανονικές. Δίδει την εντύπωση ανθρώπου μετρημένου και σταθερού, πράγμα όπερ είναι ίδιον ανθρώπων αφοσιωμένων εις την γην. Κρίνει τα πράγματα ησύχως και ψυχρώς, σκέπτεται πολύ, είναι εργατικός και ανεκτικός αλλά και πείσμων, ζη συντηρητικά.”*²⁷.

4. Οι πρόσφυγες και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο του 1930.

Το τέλος της προσδοκίας επιστροφής

Η Τουρκία σε όλη την περίοδο μετά την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης της Λωζάννης, παρόλο που αποδέχθηκε τους όρους της Σύμβασης σχετικά με τα οικονομικά ζητήματα, αρνούσαν να πληρώσει το ποσό αποζημίωσης για την περιουσία των προσφύγων, με την αιτιολογία ότι η Ελλάδα έπρεπε ως ηττημένη χώρα να της πληρώσει 200 εκατομμύρια χρυσές λίρες Τουρκίας ως πολεμική αποζημίωση για τις καταστροφές που προξένησε στη διάρκεια του πολέμου. Από την άλλη πλευρά μόνιμο μέλημα των ελληνικών κυβερνήσεων μετά την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης της Λωζάννης υπήρξε η εφαρμογή της σχετικής σύμβασης *«περί ανταλλαγής πληθυ-*

²⁷ Λιάπης Α. «Η Θράκη μετά το 1920», *Θρακικά* τ. 5 (1987), σ.34-56.

σμών» (30/1/1923), ενώ οι σχετικές ελληνοτουρκικές συμφωνίες που είχαν υπογραφεί μεταξύ 1924-1926 δεν είχαν καμιά πρακτική εφαρμογή. Το Δεκέμβριο του 1926 οι δύο χώρες υπέγραψαν τη συμφωνία των Αθηνών με την οποία τα μουσουλμανικά κτήματα στη Ελλάδα και τα ελληνικά στην Τουρκία συμψηφίζονταν, με εξαίρεση μόνο τα κτήματα των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και των μουσουλμάνων της ελληνικής Θράκης, συμφωνία όμως η οποία δεν εφαρμόστηκε.

Έκθεση του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών έδειχνε ότι η πολιτεία είχε καταβάλλει μέχρι το 1928 χωρίς κανένα αντιστάθμισμα 120.000 λίρες Αγγλίας για να εξαγοράσει μουσουλμανικά ακίνητα στην ελληνική Θράκη, 50.000 δρχ. για να αποζημιώσει τους μουσουλμάνους της ελληνικής Θράκης για ενοίκια ή εισοδήματα που δεν εισέπραξαν, 30.000 δρχ. απευθείας σε δύο ίσες δόσεις από διάφορα εισοδήματα, κτήματα μεγάλης αξίας που απέδωσε στην Τουρκία σε εκτέλεση της συμφωνίας Αθηνών, ενώ είχε πάρει ελάχιστα από την Τουρκία, η οποία δε σταμάτησε να κάνει κατασχέσεις στην Κωνσταντινούπολη και εφάρμοζε περιοριστικά μέτρα απέναντι στους εκεί Έλληνες.

Προς την επίλυση όλων αυτών των εκκρεμών ζητημάτων στράφηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος μετά το 1928, δίνοντας κατεύθυνση για μία πολιτική φιλίας και συνεργασίας στις σχέσεις των δύο χωρών. Ύστερα από προκαταρκτικές επαφές μεταξύ των δύο πλευρών, ακολούθησε επίσημη ανταλλαγή επισκέψεων το 1930 και υπογράφηκαν μια σειρά από συμφωνίες για αμοιβαίο περιορισμό των ναυτικών εξοπλισμών, ελεύθερη επικοινωνία των υπηκόων των δύο χωρών, κάτι που προς στιγμήν θεωρήθηκε ότι πρόκειται για δικαίωμα επανεγκατάστασης των προσφύγων, αύξηση των εμπορικών συναλλαγών ανάμεσα στις δύο χώρες και ρύθμιση των οικονομικών διαφορών. Ο Βενιζέλος, στον οποίο επιφυλάχθηκε θριαμβευτική υποδοχή στην Άγκυρα, θα επισημάνει ότι *«ηθέλησα να δείξω δια της επισκέψεως ταύτης την στερεάν ελληνική απόφασιν ότι θεωρώ την συνθήκην της Λωζάννης ως οριστικόν διακανονισμόν μεταξύ των δύο κρατών των εδαφικού αυτών καθεστώτος»*²⁸.

Με το οικονομικό σύμφωνο η Ελλάδα κράτησε τα ακίνητα των μουσουλμάνων και η Τουρκία όλα τα ακίνητα που ανήκαν σε ανταλ-

²⁸ Δαφνής Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1974, σ. 62.

λάξιμους Έλληνες. Ειδικότερα η Τουρκία απέκτησε τα κτήματα των Ελλήνων που είχαν φύγει από την Κωνσταντινούπολη, ενώ η Ελλάδα κράτησε τα κτήματα των απόντων μουσουλμάνων της ελληνικής Θράκης και ένα σημαντικό μέρος των ακινήτων που είχε κατάσχει από τους παρόντες μουσουλμάνους. Με το σύμφωνο ρυθμίστηκε το θέμα των μη ανταλλάξιμων και χωρίς διατυπώσεις θεωρήθηκε ότι δε ανταλλάσσονται οι ομογενείς που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ γινόταν αμοιβαία απόσβεση υποχρεώσεων (αποζημίωση για εισπράξεις, ενοίκια, εισοδήματα κλπ). Η Ελλάδα κατέθεσε 425.000 λίρες Αγγλίας, ποσό που κατανεμήθηκε ως εξής: 150.000 για τους ομογενείς της Κωνσταντινούπολης, 150.000 για τους μουσουλμάνους της ελληνικής Θράκης και 125.000 για την τουρκική κυβέρνηση. Με τη συμφωνία αυτή μεταβάλλονταν οι διατάξεις της σύμβασης ανταλλαγής των πληθυσμών που αφορούσαν την εκκαθάριση των περιουσιών που είχαν εγκαταλείψει οι πρόσφυγες στην Ελλάδα και Τουρκία (κατάργηση των άρθρων 9,10,13). Επίσης άλλαζε ο τρόπος αποζημίωσης των δικαιούχων που είχαν ανταλλαγή (άρθρο 14). Σύμφωνα με τη συνθήκη οι πρόσφυγες θα έπρεπε τώρα να μοιραστούν την περιουσία που άφησαν οι Τούρκοι στην Ελλάδα, περιουσία η οποία ήταν οχτώ φορές μικρότερη.

Ο Βενιζέλος θα υποστηρίξει με ιδιαίτερο ζήλο κατά τη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή για την επικύρωση του συμφώνου φιλίας ότι ούτε νομική ούτε ηθική υποχρέωση γεννάται για την αποζημίωση των ανταλλάξιμων. *«Οι ευθύνες του ελληνικού κράτους περιορίζονται σε δύο τομείς: την υποχρέωση την νομικήν να διαθέση υπέρ της προσφυγικής μάζας την ανταλλάξιμον τουρκικήν περιουσίαν εν Ελλάδι κειμένην»*, μια υποχρέωση που εκτέλεσε παραδίδοντας προκαταβολικά τις ομολογίες των ανταλλαξιμών και *«σε μια δεύτερη υποχρέωση για τη συμπλήρωση και ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκαταστάσεως»* που υποσχέθηκε να την πραγματοποιήσει²⁹.

Η αποτελούμενη από 28 άρθρα ελληνοτουρκική συμφωνία, βρήκε αντίθετη την αντιπολίτευση, η οποία προέβαλλε τα *«ζωτικά συμφέροντα των προσφύγων και Ελλήνων υπηκόων της Κωνσταντινούπολεως και της Μικράς Ασίας, τα οποία εκραύγαζον περί προδοσίας και απεμπολήσεως των τρισαγίων του γένους εις τας παμφάγους*

²⁹ Βενιζέλος Ε, *Εφημερίς Συνεδριάσεων της Βουλής (ΕΣΒ)*, 17/6/1930, σ. 1152.

ορέξεις των Τούρκων»³⁰. «Είναι αληθής συμφορά η σύμβασις, ο Βενιζελισμός είναι εχθρός παντός πρόσφυγος»³¹, δήλωνε ο ηγέτης της αντιπολίτευσης Καφαντάρης ενώ τέσσερις πρόσφυγες βουλευτές του βενιζελικού κόμματος κατήγγειλαν την αδικία που είχε διαπραχθεί σε βάρος των προσφύγων και παραιτήθηκαν από το βουλευτικό αξίωμα λέγοντας ότι «...ο Βενιζέλος μεταβαίνων εις Άγκυρα θα περάση από τους τάφους των γυναικών μας και των παιδιών μας. Εξ' άλλου μας είχε δώσει τον λόγον του, ότι ουδέποτε θα εδέχετο τον συμψηφισμόν»³². Οι πρόσφυγες βουλευτές της Ένωσης Φιλελευθέρων ανεξάρτητα ή κατά ομάδες θα υψώσουν φωνή διαμαρτυρίας εναντίον της θυσίας που θα υποστούν οι πρόσφυγες. Οι βενιζελικοί βουλευτές Α. Μπακάλμπασης, Ι. Αποστόλου, Δ. Ευθυμιάδης και Γ. Τηλλικίδης σε υπόμνημά τους θα υποστηρίξουν ότι η σύμβαση ανταλλαγής της Λωζάννης δεν θα μπορούσε να μεταβληθεί από τα δύο μόνο κράτη και μάλιστα σε βάρος των δικαιωμάτων των ενδιαφερομένων και ότι η παραίτηση από τη διαφορά των λογαριασμών «δεν συνεπάγεται ουδεμίαν ελάττωσιν ή μείωσιν της τε νομικής και ηθικής υποχρέωσης του Κράτους προς τους δικαιούχους πρόσφυγας»³³. Ένας άλλος βενιζελικός πρόσφυγας βουλευτής, ο Λ. Ιασονίδης, θα συμφωνήσει μ' αυτήν την άποψη και θα θυμίσει στους συναδέλφους τους πως έχει γνωματεύσει «ότι η εις το άρτιον υποχρέωσις της Ελλάδας (σχετικά με τους πρόσφυγες) υφίσταται»³⁴.

Ο Χ. Τσιγδέμογλου θα καταγγείλει το Βενιζέλο μέσα στη βουλή και σε ανοιχτή επιστολή ότι απεμπόλησε εθνικά συμφέροντα και θα απειλήσει με αντίσταση: «Οι πρόσφυγες έχουν τη δυνατότητα να επιβάλουν τας απόψεις των ή με προσφυγή στην Κοινωνία των Εθνών»³⁵. Έτσι, σύμφωνα με την άποψη αν με τη συνθήκη της Λωζάννης «θυσιάστηκαν» για να εξασφαλιστεί η φυλετική ενότητα στη Ελλάδα, με τη συνθήκη της ελληνοτουρκικής φιλίας του 1930 θυσιάστηκε η προσφυγική περιουσία, παρά τη μεγάλη στήριξη που έδιναν

³⁰ Κύρου Α., *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήναι 1955, σ.82.

³¹ Αναστασιάδου Ι., *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, Αθήνα: Φιλιππότης, 1982, σ.34.

³² Δαφνής Γ., *ο. π.* σ. 65

³³ Χουρσόγλου Σ., ΕΣΒ, 17/6/1930, σ.1151

³⁴ Ιασονίδης Λ., ΕΣΒ, 24/6/1930, σ.1283.

³⁵ Αναστασιάδου Ι., *ο.π.* σ. 34.

οι πρόσφυγες στο Βενιζέλο³⁶, για να εξασφαλιστούν τα σύνορα της Ελλάδας, όπου είχαν καταφύγει όσοι διεσώθησαν.

Παράλληλα με τις επιπτώσεις του ελληνοτουρκικού συμφώνου στον βίο των προσφύγων της ελληνικής Θράκης σημειώθηκε και μία σημαντική αλλαγή στη ζωή των μουσουλμάνων της περιοχής με την απέλαση της ομάδας των «παλαιομουσουλμάνων». Η Τουρκία έθεσε το ζήτημα της απέλασης των αποκαλούμενων «παλαιομουσουλμάνων»- Κιρκάσιοι κυρίως στην καταγωγή- οι οποίοι ήταν εμπόδιο στην εισαγωγή των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων (μετά την Τουρκία) στην περιοχή (εισαγωγή του λατινικού αλφάβητου - κατάργηση αραβικού, θρησκεία, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον). Ειδικά με την απέλαση των «παλαιομουσουλμάνων» οι μη τουρκόφωνες εθνοτικές ομάδες των μουσουλμάνων, οι Πομάκοι και οι Τσιγγάνοι έχασαν ένα μεγάλο μέρος της παράδοσής τους, αφού τους επιβλήθηκε μία ξένη ιδεολογία και κουλτούρα. Με τις ρυθμίσεις του ελληνοτουρκικού συμφώνου η Ελλάδα απώλεσε περισσότερα από 100.345.427.910 δρχ. (με ισοτιμία χρυσής λίρας Αγγλίας 372 δρχ.) εφόσον εξισώθηκαν οι περιουσίες των 1.400.000 Ελλήνων προσφύγων με τις αντίστοιχες των 354.647 μουσουλμάνων της Ελλάδας³⁷. Η θυσία εκείνη είχε δραματικές συνέπειες στην οικονομική κατάσταση και την κοινωνία της ελληνικής Θράκης, όπου είχαν καταφύγει πάνω από εκατό χιλιάδες πρόσφυγες. Οι ελπίδες επιστροφής του Ελληνισμού της Ανατολής στις εστίες του αποδείχθηκαν φρούδες.

5. Συμπεράσματα

Η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, απόρροια του βίαιου διωγμού τους από τις εστίες τους, αποτελεί μείζον γεγονός για την ελληνική κοινωνία και ιστορία. Η εγκατάσταση ενός μεγάλου ποσοστού εξ αυτών στο νομό Έβρου και Καβάλας, ως αποτέλεσμα της δυνατότητας που υπήρχε για αποκατάσταση λόγω της ύπαρξης γης και ικανού χώρου στέγασης, αλλά και της εγγύτητας στην πατρίδα, αφού για πολλά χρόνια υπήρχε η προσδοκία επιστροφής, δημιούργησε μία ιδιαίτερη σχέση των προσφύγων με το χώρο. Οι πρόσφυγες, φορείς μίας πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και νέων

³⁶ Ειδικά για τη λατρεία των προσφύγων στο πρόσωπο του Βενιζέλου βλ. Αποστολίδη Θ., *Θυμάμαι, Θυμήθηκα, Μου θύμισαν*, Κομοτηνή, 1997, σ.81-83.

³⁷ Τσουλούφης Α., *Η ανταλλαγή των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών*, Αθήνα 1989, σ.131

ιδεών, συνέβαλαν αποφασιστικά όχι μόνο στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, αλλά και στον εμπλουτισμό με νέα πολιτιστικά στοιχεία. Η συμβολή των προσφύγων στην άνοδο της γεωργικής παραγωγής, στην εισαγωγή νέων και την αναζωογόνηση παλιών καλλιεργειών είναι αδιαμφισβήτητη. Ταυτόχρονα η μεταφορά μέσα από πολύ δύσκολες συνθήκες ενός πολυποίκιλου πολιτιστικού φορτίου από τις ιστορικές πατρίδες εκτός από την διάσωσή του συνέβαλε και στην τοπική και κοινωνική πολιτιστική ζωή.

Μορφές της προσφυγικής μάζας, αποτέλεσαν σύντομα τους φορείς μίας πνευματικής ανύψωσης, μεταφέροντας, διασώζοντας, καταγράφοντας και ενισχύοντας την παραδοσιακή κληρονομιά, εμπλουτίζοντας με μνήμες, παραδόσεις και καταγραφές τον πολιτισμό της περιοχής. Ο πολυγραφώτατος και συλοβάτης του Αρχείου του Θρακικού και Λαογραφικού Θησαυρού Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου από τις Σαράντα Εκκλησίες της ανατολικής Θράκης³⁸, ο οποίος μάλιστα στο διάστημα 1952 -1955 παρουσίαζε εκπομπές στην ελληνική ραδιοφωνία για το θρακιώτικο τραγούδι, είναι μία πολύ χαρακτηριστική μορφή της προσπάθειας αυτής. Όπως και άλλοι πρόσφυγες, οι οποίοι από τις υπόλοιπες εκφράσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς μετέδωσαν πολύτιμα στοιχεία της ελληνικής κουλτούρας.

Παρά τις δυσκολίες, παρά τα μεγάλα εμπόδια και τις προσδοκίες που διαψεύστηκαν από την κατάληξη της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930, παρά την πελαταιακή αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος, οι Έλληνες της ανατολικής Θράκης που εγκαταστάθηκαν στους νομούς Έβρου και Καβάλας μετά το 1922 αποτέλεσαν την κιβωτό διάσωσης των παραδόσεων. Η σύνθεση των πληθυσμών, οι οικισμοί, η μουσική, οι ενδυμασίες, οι συνήθειες, τα έθιμα, τα πανηγύρια αποτελούν μάρτυρες αυτής της μεγάλης προσφοράς των προσφύγων στην περιοχή και της κοινωνικής και πολιτιστικής αλλαγής που σημειώθηκε. Οι πρόσφυγες συνέβαλαν στη διάσωση της πλούσιας παράδοσης της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας (ήθη, έθιμα, ασχολίες, καλλιέργειες, κληρονομιά, κοινοτική αλληλεγγύη, αλληλοβοήθεια), στη διαμόρφωση μίας νέας αστικής κουλτούρας (νέες

³⁸ Βλ. ενδεικτικά Παπαχριστοδούλου Π., *Πασχαλιά στην ανατολική Θράκη*, Αθήνα, εκδ. Ρήσος 1992. Επίσης βλ. τα κείμενά του στο Αρχείο του Θρακικού και Λαογραφικού Θησαυρού και ειδικότερα το μεγάλης σημασίας άρθρο του «Οι Πομάκοι», *Αρχείο του Θρακικού και Λαογραφικού Θησαυρού*, τ.23, σ.3-25.

βιομηχανίες και βιοτεχνίες, φιλότεχνοι, χορηγοί, αρωγοί, εκπαίδευση, αρχιτεκτονική) και στη διαδικασία προβολής μίας νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Αυτή που στο κλείσιμο της δεκαετίας του 1920 είχε πλέον μετατραπεί σε θετικό φορτίο για την περιοχή από αρνητικό, από βάρος, από πρόβλημα. Διάλεκτοι, καταγωγές, μνήμες, ιστορικές καταγραφές, έθιμα, μέσα από διαφορετικές πολιτισμικές συνθέσεις, όλες μεταφέρθηκαν στην περιοχή και διαμόρφωσαν μία νέα πολιτισμική πραγματικότητα. Οι πρώτες προσφυγικές συσπειρώσεις για την επίλυση των προβλημάτων μεταβλήθηκαν σε χώρους συζήτησης, ανταλλαγής απόψεων, σε παμπροσφυγικά συλλαλητήρια, απ' όπου ξεπήδησαν σύντομα οι ισχυροί αγροτικοί συνεταιρισμοί, οι πολιτικές πρωτοβουλίες και μορφές, οι πολιτιστικοί σύλλογοι και ενώσεις. Εθνικοτοπικές οργανώσεις μετέφεραν στις νέες γενιές το χορό και το τραγούδι, αλλά και τη διάλεκτο, το γαστρονομικό πλούτο, τον πολιτισμό. Μετατράπηκαν σε αγροτικές ενώσεις που διέσωσαν τις καλλιέργειες (καπνός, αμπέλι, μετάξι) και τις στήριξαν σε δύσκολους καιρούς αναλαμβάνοντας κοινωνική δράση για την προστασία τους. Οι κινητοποιήσεις των μεταξοπαραγωγών του Σουφλίου και των καπνοπαραγωγών της Αλεξανδρούπολης και της Καβάλας συνέβαλαν αποφασιστικά στην προάσπιση των καλλιεργητών και των εργαζομένων. Οι αμιγείς προσφυγικοί οικισμοί και συνοικισμοί (Νέα Ορεστιάδα, «Απολλωνιάδα», «Καραγατσιανά», «Καράμανλήδικα», «Χίλια», «Πεντακόσια», «Αμπελόκηποι», «Βύρωνος», «συνοικισμός», «Καλλιθέα», «Κηπούπολη- Καλαμίτσα» αμιγή ανατολικοθρακιώτικα χωριά, κ.ά.), δεν έγιναν μόνο διακριτά σύνολα στη ανθρωπογεωγραφία του Έβρου και της Καβάλας αλλά και χώροι συνέντευξης, επαφής και δημιουργικότητας, χώροι όπου σχηματίσθηκαν χορωδίες, ορχήστρες, φιλαρμονικές, εκδηλώσεις. Χώροι όπου η ζώσα παράδοση των προσφύγων μετέφερε ολόκληρη την ιστορία και την παράδοση στη δεύτερη γενιά, η οποία ανδρωνόταν στην προσφυγιά.